

*Н.Р. Лисюк**Nadia R. Lisjuk*

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК АКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Abstract. The article presents an attempt to give methodological grounds to the role of the middle class as the active subject of social transformations in Ukraine. The analysis of social research data gave the possibility to define the main characteristics and qualities, which determine specific character of the modern middle class as well as to enumerate a number of factors of conditions influencing the formation of this social stratum in Ukraine.

Існування середнього класу необхідне для функціонування стабільного суспільства, а, отже, й сильної держави. Тому завдання державної соціальної політики полягає в тому, щоб середній клас в Україні не тільки зростав кількісно, змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став рушієм економічного, соціального і духовного прогресу.

Ще Арістотель у “Політиці” зобразив середній клас як єдиний елемент суспільства, спроможний діяти за раціональним принципом та, у разі своєї численності і сили, сприяти стабільному розвитку суспільства.

Феномен середнього класу також звернув на себе увагу основоположників марксизму (К. Маркс та Ф. Енгельс), які розглядали середній клас як таке утворення, що знаходиться між буржуазією та пролетаріатом і носить стабілізуючий, антиреволюційний характер.

У 70-і рр. ХХ століття формування середнього класу у західній соціологічній думці було пов'язане з економічною реконструкцією та зсувом від традиційних робітничих професій в галузях важкої промисловості до професій фінансового та торгового секторів. У цей час майже всі теоретики звертають увагу на зростання ролі знань у сучасному суспільстві.

Д. Белл підкреслює, що саме “клас академічно навчених експертів” демонструє зростаючий політичний та культурний вплив, але, внаслідок розпорощення у приватному та державному секторах, у нього не розвивається колективна свідомість і він ніколи не зможе стати правлячим класом.

Е. Гідденс для відокремлення різних класів у соціальній структурі вводить термін “ринкова спроможність”, яка для середнього класу постає у вигляді кваліфікаційних та технічних умінь. Н. Пуланс називає середній клас новою дрібною буржуазією, яка, на його думку, економічно не належить до капіталі-

стичного класу, тому що не володіє засобами виробництва. Політично вона залучається до керівництва та управління продуктивною працею.

Вивчення соціальної структури суспільства, і зокрема середнього класу, як її базового елемента, є одним із пріоритетних напрямків соціологічної науки. Один із найбільш авторитетних російських авторів концепцій середнього класу Т. Заславська основну його функцію вбачає в соціальному інноваторстві, що знаходить свій вияв у сфері підприємництва, перетворенні соціальних інститутів, оновленні ідеології та культури, формуванні структур громадянського суспільства.

У контексті аналізу соціальної структури України в дослідження різноманітних аспектів середніх класів внесли свій внесок такі вітчизняні соціологи, як С. Макеєв, Є. Головаха, О. Куценко, О. Якуба, Л. Шангіна, О. Симончук.

Проблема середнього класу перебуває в центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Політологи, політики, соціологи вважають середній клас важливим чинником соціально-політичного структурування та політичної стабільності в суспільній системі. Значна увага приділяється пошукові шляхів його кількісного зростання і підвищення впливовості в суспільстві. Водночас існує проблема створення політико-правових та економічних передумов такого зростання і розробки конкретних заходів, які б сприяли розвитку середнього класу.

Закріплення позицій середнього класу уже тривалий час є одним із першочергових завдань соціальної політики нашої держави. Політична еліта зацікавлена в пошуках контурів цієї групи, у визначенні її якісного складу, особливостей світогляду і поведінки. Оскільки позитивна динаміка частки середнього класу в суспільстві, його настроїв та забезпеченості буде не лише показником покращання соціальної ситуації та ефективності соціально-економічної політики держави, але й фактично стане продуктом управлінських рішень та їх виконання правлячою політичною елітою.

Інтерес до середнього класу зумовлений також потребою соціологічного осмислення динаміки соціально-класової структури сучасного українського суспільства. Концепт середнього класу присутній у масових уявленнях українців про соціальну структуру. В ході багатьох опитувань з'ясувалось, що значна частина населення ототожнює себе із середнім класом. Тому, *метою* даної статті є спроба методологічного обґрунтування ролі середнього класу як активного суб'єкта соціальних трансформацій в Україні.

У найбільш загальному вигляді середній клас у західній соціологічній літературі визначають як професійну групу неручної праці, розміщену між вищим і робітничим класами. Термін «середній» відображає широко застосовуване поняття ієрархії статусів, у якій неручна праця престижніша, ніж ручна, але визнається соціально більш низькою відносно груп, які володіють значною власністю чи займаються політикою [1, с. 282].

Усі вітчизняні дослідники середнього класу підкреслюють його суттєву гетерогенність за багатьма параметрами: рівнем доходів, соціально-професійним статусом, життєвими цінностями, політичними орієнтаціями, моделями економічної поведінки. Дотримуючись традиційної для соціології тенденції, науковці за-

стосовують два підходи до визначення класу — суб'єктивний та об'єктивний. Суб'єктивний базується на принципі самоідентифікації, тобто виходить з думки самих членів суспільства відносно того, до якого соціального прошарку чи класу вони належать. Об'єктивний підхід побудований на ознаках, які не залежать від думки індивіда, найчастіше — це рід діяльності та рівень доходів [2, с. 37].

В Україні до 2002 р. практично не існувало дискусії про середній клас. Єдине із відомих спеціальних досліджень середнього класу було представлено у доповіді «Політика становлення середнього класу» із Послання Президента України до Верховної Ради. Укладачі доповіді визначають середній клас як соціальне угруповання, що має набір таких характеристик: певний рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність власної справи, вища освіта і професійна кваліфікація, задоволеність своїм статусом, помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціальної стабільності, суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом [3].

Так званий «класичний» середній клас складається з досить заможних людей, свідомих громадян, яким не байдужа доля країни. За усталеними стандартами, до цього класу належать особи з високою професійно-освітньою підготовкою та інтелектуальним потенціалом, що забезпечує їм значний попит на ринку праці.

Окреслимо основні ознаки, які визначають специфіку сучасного середнього класу. Він становить «базовий», найбільш численний соціальний прошарок будь-якого суспільства сучасного типу. За ступенем розвитку в суспільстві «середніх класів» говорять про його «зрілість», «нормальність», «сучасність». Ця соціальна група є найбільш масовою і впливовою в соціальній структурі західного суспільства.

Професійний склад сучасних середніх верств представлений в основному двома великими категоріями найманих службовців — спеціалістами (програмісти, вчені, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі) і менеджерами (адміністратори й управлінці), які є масовою, професійно підготовленою і, внаслідок цього, привілейованою частиною економічно активного населення країни. Західні політологи Дж. Гелбрейт, Д. Белл та З.Бжезинський констатують, що структурування середнього класу значною мірою залежить від збільшення в ньому представників науково-технічної і творчої інтелігенції.

Ресурси влади і впливу цього класу пов'язані, у першу чергу, з інтелектуальною власністю та професійною діяльністю. Їхнім основним капіталом є інформація, спеціальні знання та здібності. Особливою рисою представників середнього класу, незважаючи на вже досить високий рівень їхньої освіти, є самоосвіта, безперервне нарощення інтелектуального потенціалу. Щоб не втратити свої соціальні позиції і втриматись у середньому класі, необхідно розвивати певні особистісні якості — здатність швидко адаптуватись до постійного оновлення соціальних і професійних умов упродовж життя, готовність позбутися застарілих навичок та знань, стійкість до стресів від швидкої зміни інформації, нестабільності суспільно-політичної ситуації тощо.

У цьому зв'язку, можна стверджувати, що найбільш успішними стають люди, які керуються мотивами оновлення та зміни, динамічні у своїх схильностях та

уподобаннях, завжди готові переосмислити свої погляди та піти новим шляхом. Важливою є готовність особистості до постійного творення своєї трудової біографії: ризику зміни місця праці і навіть до радикальної зміни професії.

Представники середнього класу є творцями і популяризаторами нової системи суспільних цінностей. Життєвий успіх людини у цій системі вимірюється не лише об'єктивними результатами («становище: гроші, дім, автомобіль, слава, успіх»), а також значимими виявляються рівень свободи життєвого вибору, нестандартність життєвого шляху і те, наскільки особистість самореалізується. З'являються нові мотиви діяльності: максимально реалізувати свої здібності, постійно підвищувати свій культурний та інтелектуальний рівень, більше часу приділяти сім'ї, заняттям спортом, подорожам, участі в громадських організаціях тощо.

Середній клас соціально та культурно неоднорідний за багатьма ознаками: за професійним складом, творчим потенціалом, матеріальним достатком, способом життя, інтересами, ціннісними орієнтаціями, політичними установками.

Серед чинників, що впливають на формування середнього класу, виділяють:

- *економічні* – наявність у суспільстві налагоджених ринкових відносин, приватної власності та конкуренції, залучення всіх можливих ресурсів, зокрема й коштів трудових мігрантів, у створення малих та середніх підприємств;
- *політико-правові* – усталення політичної стабільності, рівень правової свідомості громадян, вдосконалення законодавчої бази, розвиток громадянського суспільства;
- *соціальні* – освіта, соціальний статус економічно активних груп, соціальна роль та імідж представників середнього класу.

Середній клас у структурі українського суспільства за соціальним статусом є молодію, професійною, успішною, мобільною, добре адаптованою до ринкових умов частиною економічно активного населення України, що проживає переважно у великих містах економічно розвинутих регіонів.

Представники середнього класу неоднорідні за матеріальним становищем, способом життя, моделями споживання, володіють позитивним соціальним самопочуттям: вони в значно більшій мірі, ніж населення в цілому, задоволені своїм соціальним статусом, роботою, життям загалом. За психологічним складом – це люди активні, ініціативні, виявляють готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності, схильні до змін і ризику.

Середній клас є носієм сучасних проринкових, ліберальних економічних поглядів, але, одночасно, суперечливих ідейно-політичних установок, орієнтованих на самостійність та особисту відповідальність за свою долю, позбавлений патерналістських очікувань.

В умовах суспільної трансформації середній клас виконує ряд специфічних функцій. Насамперед, це відтворення висококваліфікованої робочої сили, різних форм підприємницької активності, а також функцію «соціального інноваторства», що сприяє якісній зміні основ громадського життя.

На сьогоднішній день у цієї спільноти є високий професійно-освітній потенціал, більш-менш ефективні стратегії економічної поведінки, позитивне соціальне самопочуття, однак через свою нечисленність, політичну незаангажованість, відсутність вираженої громадської позиції й усвідомлення своїх інтересів вона ще не виступає значимою суспільною силою в нашій країні.

За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова протягом 2000–2002 рр. з використанням методу самоідентифікації, частка осіб, які віднесли себе до середнього класу, становила 45,6%. Як було виявлено в ході досліджень, більшість (57,1%) середнього класу становлять громадяни працездатного віку — 25–49 років; 20,5% — молодь 18–24 років; 22,4% — громадяни від 50 років. За рівнем освіти: 65,7% мають середню загальну або спеціальну освіту; 20,4% — громадяни з вищою освітою; 7,4% — з незакінченою вищою; молодші спеціалісти та бакалаври становлять 1,3% середнього класу. За соціальним статусом, найбільш значимі групи середнього класу складають спеціалісти (19,8%); кваліфіковані робітники (14,7%); пенсіонери (13,5%); учні та студенти (8,5%); службовці (7,8%). Підприємці становлять 4,7% середнього класу; керівники різного рівня — 3,3%; фермери та орендарі — 0,1% [4, с. 37–38].

Таким чином, соціально-демографічний склад українського середнього класу загалом відповідає усталеним уявленням про середній клас розвинутих країн — за віковими та освітніми показниками. Проте, в середньому класі України надто мізерна частка власників — підприємців, фермерів та орендарів. Переважну його більшість складають наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України дуже вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку — від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні.

Український середній клас все ж володіє якостями, що дозволяють говорити про його високу життєздатність, опірність несприятливим умовам. Серед таких якостей можна виділити:

- високий, у порівнянні з іншими прошарками суспільства, рівень адаптації до ринкової економіки, що дозволяє реалізувати економічну стратегію, у якій значне місце належить підприємницькій діяльності і самозайнятості;
- висока соціальна мобільність і гнучкість, орієнтація на максимальне використання своїх ресурсів, головними з яких є висока якість робочої сили і готовність до постійного підвищення вартості свого «людського капіталу»;
- інше, у порівнянні з рештою суспільними верствами, відношення до держави. Представники середнього класу у більшій мірі схильні покладатися на власну активність як необхідну і природну умову життєвого успіху, а держава розцінюється як ними, в першу чергу, як гарант стабільності та дотримання «правил гри» в суспільстві;
- наявність ряду цінностей, які поділяє більшість представників середнього класу, — орієнтація на соціальне ринкове господарювання, цінності індивідуальної волі, пріоритет приватної власності тощо [5, с. 31–45].

Результати досліджень свідчать, що український середній клас суттєво відрізняється серед інших суспільних верств впевненістю в собі та схильністю брати на себе відповідальність за життя та добробут власної сім'ї, включаючи й готовність іти на ризик, яким є самостійне підприємництво. Водночас, ці риси та схильності виявляються переважно на рівні приватного життя і фактично блокуються на рівні відносин з державою (владою), у яких середній клас відчуває переважно безсилля (відсутність впливу на владу), безправ'я (низький рівень забезпечення рівності прав і свобод) і відчуженість (відсутність відчуття господаря власної держави).

Переважає більшість (65,3%) представників середнього класу заявили, що вони відчувають себе господарями свого життя; лише 23,9% не відчувають себе такими. 72,8% представників середнього класу у випадку, якщо заробітна плата не задовольняє потреби сім'ї, схильні вдаватися до активних дій: 37,4% — шукати додаткову роботу; чверть (25,1%) — шукати іншу роботу; кожен десятий (10,3%) — заснувати свій власний бізнес. Знизити потреби схильні лише 9,4%; вимагати допомоги від держави — 3,0% осіб, які віднесли себе до середнього класу [4, с. 40].

Тобто, можна стверджувати, що в Україні існує численна група громадян, готових брати відповідальність за своє життя та добробут на себе; група, яка не має наміру відмовлятися від свої потреб, а схильна шукати шляхи та засоби їх задоволення, не порушуючи при цьому закон. Особиста відповідальність представників цієї групи, за сприятливих умов, може розвинути до рівня соціальної та політичної відповідальності.

Рівень залученості середнього класу до громадської діяльності є низьким (таку залученість засвідчили лише 6,0% представників середнього класу). Головними перешкодами громадської активності респонденти назвали відсутність вільного часу (62,3% опитаних); недостатність грошей та інших ресурсів (19,3%) та загрозу протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо (17,9%). Участь в окремих громадських організаціях і демократичних процедурах представники середнього класу не вважають першочерговою необхідністю у своєму житті, очевидно, не сприймаючи її як залученість до реально дієвих механізмів впливу на державу та суспільне життя. Лише половина (49,9%) опитаних з числа середнього класу вважають значимою для себе участь у виборах; лише 14,7% — участь у профспілках (і це при тому, що, як зазначалося вище, переважну більшість середнього класу становлять наймані працівники та особи, залежні від ситуації на ринку праці). Лише 7,0% представників середнього класу вважають за необхідне підтримувати діючу владу, 4,7% — опозицію. Членство у політичних партіях є значимим лише для 6,3% опитаних [4, с. 41–43].

Якщо наявність середнього класу як елемента соціальної структури не викликає сумніву, то процес його становлення як цілісної соціальної спільності ще далекий від завершення.

По-перше, нинішній середній клас являє собою своєрідне «перехрестя» мобільностей, коли найінтенсивніші переміщення в суспільстві відбуваються або в межах середніх прошарків, або між ними й іншими верствами суспільства. Звідси — труднощі із спробами чітко зафіксувати межі середнього класу, оскільки вони рухливі й мінливі.

По-друге, у дійсних умовах групи і прошарки, що становлять середній клас, доволі гетерогенні як за соціальним походженням, так і за місцем в системі суспільного поділу праці.

Становлення українського середнього класу відбувається не стільки за рахунок припливу нових людей, скільки за рахунок адаптивних здібностей його представників. Тому сьогодні в Україні середній клас, з одного боку, досить мобільний, а з іншого — являє собою конгломерат таких соціально-професійних груп, інтереси яких у сформованих умовах важко узгодити, звести до «спільного знаменника». До того ж, на різнохарактерність професійних інтересів накладаються чинники досить високої територіально-поселенської диференціації.

Важливою у даному контексті виявилась і ще одна умова. В Україні для багатьох, особливо у верхніх прошарках середнього класу, шлях до успіху лежав не через нагромадження знань, професійність, що у цивілізованому світі визнається головним ресурсом середнього класу, а через близькість до «великих» грошей, зв'язків. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує формування стійкої суспільної моделі поведінки.

Немає і явних ознак формування у середньому класі групової ідентичності з погляду росту рівня самоорганізації, взаємодії, причому навіть на захист власних інтересів. Рівень потреб легальних і легітимних каналів відстоювання власних інтересів низький, кожний розраховує тільки на себе, свої сили і на найближче оточення.

Результати соціологічних досліджень дозволяють зробити *висновок*, що в Україні існує певна суспільна група, що має спільні інтереси, потреби та інші риси, які відрізняють її від інших верств населення.

Водночас, можна стверджувати, що український середній клас із соціально-економічної точки зору є неусталеним, з соціально-психологічної — нестійким, з соціально-політичної — він ще не є повною мірою політичним суб'єктом. З огляду на це, можна стверджувати про невизначеність його перспективи. Однаковою мірою є можливими як розвиток виявленої групи в напрямі середнього класу європейського взірця, так і маргіналізація цієї групи, втрата нею схильності до виявлення громадської активності.

Таким чином, перетворення середнього класу в активного суб'єкта соціальних трансформацій в Україні можливе за умов:

- підвищення в межах соціально-професійних груп і прошарків, що входять у середній клас, частки економічно і соціально активних громадян;
- формування групової ідентичності, що припускає не тільки кристалізацію інтересів, але і їх формулювання, вимагає зростання ролі інтелектуальної еліти як виразника інтересів і сподівань саме середнього класу;
- підвищення в суспільній думці статусу науки і культури, престижу творчої висококваліфікованої праці; посилення суспільного впливу середнього класу через формування власних соціальних інститутів (асоціацій, об'єднань тощо).

Для того щоб в Україні сформувався повноцінний середній клас (численний, політично активний, економічно самостійний, ініціативний і соціально захищений), необхідні певні об'єктивні і суб'єктивні умови.

Об'єктивні умови цілком усвідомлені вітчизняною політичною та економічною елітою. Це – стабільність політичної системи, поступально зростаючі темпи розвитку економіки, сприяння становленню й активізації структур громадянського суспільства, створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу, фермерських господарств шляхом їх інституціональної, фінансової, юридичної й інформаційної підтримки, посилення законодавчого захисту інтелектуальної власності, забезпечення справедливої оцінки праці найманих працівників і зміцнення на цій основі соціальних позицій представників наукової, технічної, гуманітарної інтелігенції, фахівців середньої ланки управління, фінансистів і менеджерів у всіх сферах зайнятості.

Суб'єктивні умови перетворення середнього класу на активного суб'єкта соціальних змін пов'язані із постійним збільшенням частки економічно і соціально активних громадян, з усвідомленням ними спільності інтересів, формуванням соціально-групової ідентичності, створенням громадських організацій і партій, що виражають інтереси саме середнього класу.

Отже, для створення в Україні потужного середнього класу – стабільного, легального, некриміналізованого – необхідне формування відкритого громадянського суспільства, яке б уміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого економічного і духовного потенціалу.

-
1. Средний класс // Большой толковый социологический словарь / Collins. – М.: Вече, 1999. – Т. 2. – С. 282.
 2. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
 3. Стратегія доходів та основні завдання соціальної політики // Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки». – 2 червня 2002 р. // www.kuchma.gov.ua
 4. Шангіна Л. Середній клас як суб'єкт громадянської активності // Національна безпека і оборона, 2002. – № 10. – С. 37–43.
 5. Симончук О.В. У пошуках українського середнього класу // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 31–45.